

Arbíl – archeologie městského centra v severní Mezopotámii

Dílčí zpráva o výsledcích grantového projektu za rok 2009

Projekt GAČR č. 404/09/0043

Řešitel: Mgr. Karel Nováček, Ph.D., Západočeská univerzita v Plzni
V Plzni, 4. ledna 2010

ZÁPADOČESKÁ
UNIVERZITA
V PLZNI

GEMA ART GROUP a.s.

Czech Science Foundation

CZECH
TECHNICAL
UNIVERSITY
IN PRAGUE

1. Úvod

První rok řešení projektu byl vyhrazen přípravě a realizaci terénního výzkumu v severním Iráku (Kurdském autonomním regionu). Pětitydenní pobyt v Iráku se uskutečnil od 8. října do 12. listopadu 2009 a zúčastnilo se ho za českou stranu osm specialistů ze šesti institucí:

jméno	instituce	specializace
Mgr. Karel Nováček, PhD	Západočeská univerzita v Plzni	islámská archeologie a dějiny architektury
PhDr. Petr Šída, PhD	Západočeská univerzita v Plzni	paleolitické osídlení
Mgr. Miroslav Houska	GemaArt Group a.s., Praha	památková péče, organizační spolupráce, tlumočení
Prof. ing. Karel Pavelka, PhD	ČVUT Praha	fotogrammetrie
ing. Miroslav Dudík	Univerzita Karlova Praha, Ústav klasické archeologie	starověká archeologie a epigrafika
Mgr. David Daněček	Středočeské muzeum Rožtoky u Prahy	terénní výzkum
Mgr. Tomáš Chabr	INSET s.r.o.	geofyzikální prospekce
Mgr. David Filipický	INSET s.r.o.	geofyzikální prospekce

Prioritou výzkumného programu byl komplexní výzkum arbilského tellu a jeho sídlištního zázemí. Konkrétní rozsah a postup výzkumu musel být modifikován podle aktuální situace. Bylo nutno reagovat zejména na krajně nevstřícný postoj ředitelky Nejvyšší komise pro obnovu citadely v Arbílu (High Commission for Erbil Citadel Revitalisation), která zabránila udělení exkavační licence našemu týmu pod záminkou, že archeologické výzkumy mohou být realizovány teprve po dokončení územního plánu citadely, které se ovšem opozdilo o půl roku oproti oficiálnímu termínu (červenec 2009). Nicméně i nedestruktivnímu průzkumu areálu citadely byly ze strany HCECR kladeny takové překážky, že nemohl být dokončen v plánovaném rozsahu. Hlavní objem prací byl proto přesunut na výzkum zázemí tellu, zejména reliktů zaniklého města v rovině pod citadelou. V úzké spolupráci s Katedrou archeologie Salahaddínovy univerzity v Arbílu (jmenovitě s Dr. Narmin Ali Muhamad Amin) a s podporou Generálního ředitelství památek v Arbílu bylo provedeno několik dokumentačních akcí v bezprostředním či širším zázemí arbilského tellu, které podstatným způsobem posouvají poznání nejstaršího osídlení tohoto centra severní Mezopotámie. Dále byla navázána perspektivní spolupráce s Generálním ředitelstvím památek v Duhoku (Dr. Hassan A. Qasim), s jehož souhlasem byl realizován záchranný průzkum, dokumentace a archeologická sondáž medresy Kubahan v Amádíji (Amédi), jedné z nejcennějších architektonických památek islámského období v jižním Kurdistánu. Členové expedice společně či jednotlivě uskutečnili několik cest po jižním Kurdistánu i mimo něj, jejichž cílem bylo navázat kontakty s představiteli památkových institucí a muzeí (Sulejmanija, Kifrí, al-Kifl, Baghdád), dokumentovat archeologické muzejní expozice (Sulejmanija, Duhok) či navštívit důležité archeologické a stavební památky (Kifrí, Kerkúk – citadela a qišlak, Koja Sandžak - qišlak, Čarstin, Zacho, Fišchábúr, Šanidar, Chanas, Lališ, Bardaraš). Projekt byl bohatě medializován zejména v České republice a v Iráku, ale také na řadě informačních serverů a blogů celého světa.

V souladu se zadáním projektu se v roce 2010 práce plně soustředí na zpracování výsledků, přípravu závěrečných zpráv a publikací.

2. Přehled hlavních výsledků terénního výzkumu

a) citadela v Arbílu

Terénní dominanta současného města – středověká citadela vyplněná městskou zástavbou pozdně osmanského původu – zaujímá temeno 30 m vysokého tellu, který skrývá pozůstatky sakrálního a palácového okrsku asyrského městského centra i horizonty staršího osídlení. Dosavadní výsledky českého výzkumu byly v letech 2008 a 2009 publikovány (Nováček 2008; Nováček et al. 2008). Terénní průzkum se soustředil na detailní dokumentaci a stavebně historický průzkum dvou velkých historických domů ve čtvrti Saraj (č. 8 a 9), které patří mezi nejcenější a současně nejohroženější příklady domové architektury citadely a které původně tvořily jeden celek (dům Abdally Paša: haram a dívánchána). V blízkosti vnějšího obvodu citadely (u jižní brány) byl dále zjištěn a dokumentován řez středověkou hradební linií, která byla po celém obvodu postupně od sklonku 19. století nahrazena sledem domovních fasád. Historická zástavba citadely byla podrobně fotodokumentována, aby mohl být porovnán aktuální stav se stavem v roce 2007.

b) Zázemí citadely: zaniklé město v rovině

Přestože o viditelných pozůstatcích zaniklého města v rovině pod citadelou vypovídají svědectví některých evropských cestovatelů 19. a počátku 20. století, veškeré nadzemní stopy byly zlikvidovány expanzí městské zástavby dříve, než se mohl areál zaniklého města dostat do odborného povědomí. Hypotézu o rozsáhlém, opevněném městském areálu, který se připojoval k opevněné čtvrti na citadele (Nováček 2007), se v letošním roce podařilo potvrdit a doplnit řadou konkrétních poznatků. Ve sbírkách Pitt Rivers muzea v Oxfordu byly péčí Dr. L. Šmejdy nalezeny unikátní svislé letecké snímky Arbílu, pořízené Johnem Bradfordem ve 40. letech 20. století. Jejich analýzou byly identifikovány rozsáhlé zemní reliktů městské fortifikace, stopy zaniklé zástavby a funerálních objektů. Průběh zaniklého opevnění byl částečně ověřen v terénu: projevuje se stále jako mírná liniová elevace v reliéfu městských ulic a parcel.

Dokumentace 9 m vysokých řezů ve stavební jámě pro Arbílské komerční centrum, 700 m jihovýchodně od citadely, přinesla první, velmi důležité stratigrafické informace o osídlení plošiny pod arbílským tellem. Na bázi této stratifikace bylo prokázáno středopaleolitické osídlení (moustérien) in situ – jde o nejstarší přímý doklad lidského osídlení v celém regionu. Na mohutné sprašové návěži, překrývající paleolitickou stanici, pak byly identifikovány stopy několika mladších archeologických horizontů, včetně torza zděné hrobky. Vývoj byl uzavřen islámskou hřbitovní vrstvou. Pozitivní archeologická situace byla zaznamenána též v historické čtvrti Chaqána (islámské období).

Kromě terénního výzkumu pokračoval sběr publikovaných i nepublikovaných podkladů k urbanistickému vývoji starověkého a středověkého Arbílu, a to jak v Čechách, tak ve spolupráci s kurdskými kolegy.

c) Zázemí Arbílu

Abychom získali základní východisko k úvahám o vývoji struktury osídlení v zázemí starověkého a středověkého Arbílu, bylo nutno provést co nejdůkladnější polohopisnou a chronologickou rekonstrukci sítě tellů v okruhu několika km kolem ústředního arbílského tellu. Tato rekonstrukce zatím není dokončena, neboť lokalizace těch sídlištních pahorků, které byly bez dokumentace zlikvidovány rozšiřující se městskou zástavbou, je obtížná. Jeden z dochovaných, doposud nezkoumaných tellů, Tell Baxčan, ležící 4 km jihozápadně od citadely, byl po konzultacích a ve spolupráci s dr. Narmin A. M. Amin podroben detailnímu povrchovému průzkumu a geofyzikální prospekci. Sběrem na poškozeném povrchu tellu byl shromážděn soubor asi 600 keramických zlomků, štípané industrie, mincí a dalších artefaktů, které dokládají osídlení tellu nejméně v pěti kulturních horizontech (neolitické kultury Chassuna (?) a Chalaf, horizont Ninive 5, středně/pozdně asyrské období, středně islámské období: cca 12. až 14. století po Kr.). Z tellu byl před několika lety při nedokumentovaném výkopu získán epigrafický nález, jenž je dnes uložen ve sbírkách arbílského muzea a který nám byl laskavě zapůjčen k dokumentaci: jde o cihlu s plně dochovaným oboustranným nápisem a kolkem na boční straně. Písmo bylo prof. Beyerem z univerzity v Heidelbergu určeno jako starověká jižní arabština, v současné době zajišťujeme další paleografickou analýzu této mimořádně pozoruhodné památky.

d) Amédi

Předmětem výzkumu se stal architektonický komplex mešity a medresy Kubahan, situovaný v údolí pod vysokým skalním útesem, na němž se město Amadíja (Amédi) rozkládá. Vznik a vývoj komplexu není dokumentován žádnými písemnými prameny, stavba je poprvé zmíněna až roku 1902 jako ruina (Mark Sykes), ale definitivně byla opuštěna teprve roku 1961. V současné době je památkový objekt ohrožen postupující destrukcí a vyžaduje urychlenou konzervaci. Průzkum spojený s detailní dokumentací a archeologickou sondáží měl za úkol jednak zaznamenat co nejpodrobněji aktuální stav a získat všechna data nezbytná pro přípravu restaurátorského projektu, jednak určit dataci, rekonstruovat stavební vývoj a definovat uměleckohistorický význam areálu. Objekt byl podroben detailní fotogrammetrii, která umožní vytvoření digitálního modelu, byly zhotoveny půdorysy, řezy, dokumentace detailů a reliéfní výzdoby, dále realizována stavebně historická analýza a geofyzikální průzkum. Se souhlasem Generálního ředitelství památek v Arbílu jsme uskutečnili nevelkou sondáž v prostoru nádvoří medresy, která odhalila komplikovanou stratifikaci spočívající na zvětralé vápencové svahovině a přinesla cenné soubory artefaktů včetně několika mincí, předběžně datovaných do 1. poloviny 13. – 19. století. Základní dokumentaci byly podrobeny i reliкty soudobých či dokonce starších staveb v okolí medresy. Podle naší předběžné hypotézy spadá vznik koranické školy Kubahan do období zangiovske či bahdínské hegemonie (2. polovina 12. až 13. století po Kr.), čemuž nasvědčují jak použité architektonické formy a výzdoba, tak i politický kontext: státem podporovaný vznik náboženských škol se stal součástí programu islámské radikalizace jižní Anatólie, severní Sýrie a Kurdistánu proti křižáckému ohrožení. Stavební vývoj komplexu však byl složitý a nelze vyloučit, že jižní jádro objektu, k němuž se medresa s mešitou připojila druhotně, sloužilo už dříve jako samostatná stavba jiného určení.

Část archeologického týmu na nádvoří medresy v Amédi